
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XIX (2022), №3
Systemy dokumentowania, red. Artur Górak
s. 93-99
doi: 10.36121/pwolnicki.19.2022.3.093

Paweł Wolnicki
(Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie)
ORCID 0000-0002-8198-7542

Dokumentacja pokuty kościelnej z okresu Królestwa Polskiego

Streszczenie: Zjawisko pokuty, choć było obecne zarówno w katolicyzmie, prawosławiu i protestantyzmie, nie oddziaływało na jego oddzielne dokumentowanie w ramach kościelnej działalności sądowniczej i administracyjnej. Sytuacja uległa zmianie po wprowadzeniu do karnego porządku Królestwa Polskiego przepisów o pokucie kościelnej. Zobligowały one chrześcijańskie konsystorze do jej nakładania w sposób zależny także od państwa, a więc na podstawie wyroków sądów świeckich. To z kolei dało poszczególnym wyznaniom asumpt do prowadzenia oddzielnej dokumentacji. Powstawały więc w kancelarii konsystorskiej akta sprawy dotyczące pokuty kościelnej. Dla Kościołów chrześcijańskich te akta sprawy spełniały więc rolę legitymacyjną. Poza tym pełniły funkcję dowodową, gdyż potwierdzały wykonanie przepisów prawa cywilnego przez zwierzchności Kościoła. Zarówno władzom cywilnym, jak też kościelnym pozwalały na zdobycie informacji o sposobie wykonania pokuty kościelnej.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie, dokumentacja, akta sprawy, pokuta kościelna, prawo wyznaniowe.

Documentation on church penance from the period of the Kingdom of Poland

Annotation: The phenomenon of penance, although it was present in both Catholicism, Orthodoxy and Protestantism, did not affect its separate documenting as part of the church's judicial and administrative activity. The situation changed after the introduction of the provisions on ecclesiastical penance into the penal order of the Kingdom of Poland. The provisions obliged Christian consistories to impose it in a way that also depended on the state, i.e. on the basis of judgments of secular courts. This, in turn, prompted individual denominations to keep separate records. Thus, the files of the case regarding church penance were created in the consistory office. For the Christian Churches, these files of the case played a legitimizing role. In addition, they served as evidence, as they confirmed the implementation of the provisions of civil law by the authorities of the Church. They allowed both civil and church authorities to obtain information on how to perform church penance.

Keywords: Kingdom of Poland, documentation, case files, church penance, religious law

Wprowadzenie

Zasada powiązania Państwa i Kościoła była obecna w dawnym Państwie Polskim we wszystkich jego formach ustrojowych: w czasach monarchii patrymonialnej (966-1320), monarchii stanowej (1320-1454) i w Rzeczypospolitej szlacheckiej (1454-1794)¹. Kościół był w okresie całej I Rzeczypospolitej ważną instytucją publiczną. Jego instytucje prawne traktowano uniwersalnie. To skutkowało faktem, że przenikały one do praktyki prawnej państwa. Przepisy prawa kanonicznego były obecne nie tylko w kościelnym, ale też w państwowym porządku prawnym. Najbardziej oddziaływały też one na sądownictwo. I Rzeczypospolita była więc państwem wyznaniowym. Także po jej upadku na obszarze Królestwa Polskiego państwo nadal przejmowało na zasadzie recepcji wiele rozwiązań stosowanych w prawie kanonicznym, nadając im charakter prawa państwowego². Tak było m.in. z pokutą kościelną w latach 1847-1918 włączoną do systemu prawa karnego. Celem niniejszego przedstawienia jest charakterystyka dokumentacji odnoszącej się do tej instytucji prawnej oraz pokazanie jej funkcji.

1. Pojęcie pokuty w chrześcijaństwie

Pokuta jest zjawiskiem obecnym w wielu religiach. We wszystkich chrześcijańskich wyznaniach oznacza postawę wyrażającą żal za popełnione grzechy i skruchę. Różne jest jej rozumienie w obrębie samego chrześcijaństwa. W jego dziejach wykształciły się bowiem różne jej formy. M.in. średniowieczny teolog Mikołaj z Błonia rozróżniał pokutę wewnętrzną czyli smutek z powodu grzechu oraz pokutę zewnętrzną, która dokonuje się z wyroku kapłana, jako przedstawiciela władzy religijnej³. Tę drugą przyjęło się nazywać pokutą kanoniczną.

Pokuta kanoniczna z kolei mogła mieć wymiar uroczysty, kiedy była nakładana przez biskupa na początku Wielkiego Postu. Dotyczyła grzechów publicznych i jawnych, stąd jej wymiar miał charakter wyłącznie publicznych praktyk. Taka pokuta nie mogła być powtarzana, aby nie obniżyć rangi obrzędu i szafarza. Nie mogła zatem zostać nałożona, bądź zdjęta przez kapłana zajmującego niższą pozycję niż biskup w hierarchicznym ustroju Kościoła. Z czasem zaczęła stopniowo wychodzić z praktyki kościelnej. Odtąd utrwałała się forma nieuroczysta. Mógł ją nałożyć każdy kapłan na swojego parafianina. Należało na nią skazywać jedynie za grzechy nie tylko naruszające przyjętą w społeczności moralność, ale też wywołujące zgorszenie, a zatem nie za każdy rodzaj grzechu publicznego. Pod wpływem nauki Soboru Trydenckiego podkreślano w niej chęć zadośćuczynienia oraz dążenie do przywrócenia zerwanej przez grzech jedności człowieka z Bogiem i społecznością kościelną⁴. Stąd upowszechniały ją kościelne sądownictwo i akty władzy administracyjnej.

¹ H. Misztal, *Stosunki wyznaniowe w I Rzeczypospolitej*, [w:] *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, Lublin 2000, s. 63.

² A. Tunia, *Recepcja prawa wewnętrznego związków wyznaniowych w prawie polskim*, Lublin 2015, s. 118-121.

³ Mikołaj z Błonia. *De Sacramento poenitentiae. O sakramencie pokuty*, opr. K. Aleksandrowicz, bmnw, 2002, s. 12.

⁴ E. Kasjaniuk, *Pokuta*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. E. Gigilewicz, Lublin 2011, t.15, kol. 1037; S. Jankowski, *Pokuta w Biblii*, tamże, kol. 1037-1038; J. Misiurek, *Pokuta w katolicyzmie*, tamże, kol. 1039; J. Bakalarz, *Posoborowa reforma kościelnej dyscypliny pokutnej*, „Kościół i Prawo”, 1981, nr 1, s. 88-92; F. Ciepły, *Chrześcijańska koncepcja kary kryminalnej a współczesne poglądy na karę*, Lublin 2010, s. 84; T. Reroń, *Sakrament pokuty w dobie Soboru Trydenckiego. Studium historyczno-moralne*, Wrocław 2002, *passim*.

Pokuta mogła wreszcie mieć charakter prywatny (tajemnicy), jako zadana przez duchownego podczas wyznania grzechów, które nie miały charakteru jawności. Jednak wraz z wytworzonymi w chrześcijaństwie podziałami na prawosławie, katolicyzm i protestantyzm ujawniły się różnice w jej rozumieniu. Wyznania prawosławne i katolickie traktowały pokutę prywatną w kategoriach jednego z sakramentów. Dzielilo ich przy tym podejście do problemu wyrażoną przez naukę katolicką jako zadośćuczynienie (wynagrodzenie) sprawiedliwości Bożej, które w teologii prawosławnej miało charakter epitemii⁵.

Pokuta kościelna w dziejach państw chrześcijańskich była instytucją obecną jednak nie tylko w sferze kościelnej, ale też w świeckim porządku prawnym. Na ziemiach I Rzeczypospolitej stosowano ją w systemie prawa ziemskiego, miejskiego i wiejskiego⁶. Po upadku Państwa Polskiego system prawa świeckiego państw zaborczych nie przewidywał tej instytucji. Dopiero na obszarze Królestwa Polskiego została wprowadzona przepisami Kodeksu Kar Głównych i Poprawczych w 1847 r., choć obowiązujące na tym obszarze wcześniejsze prawo karne Kodeksu Karzącego jej nie znało⁷.

2. Podmioty kompetentne do nakładania pokuty kościelnej w Królestwie Polskim

Nakładanie pokuty kościelnej, jako instytucji religijnej, w okresie Królestwa Polskiego zostało także przez rząd zastrzeżone dla władz danego wyznania chrześcijańskiego prawnie uznanego⁸. Do nakładania pokuty kompetentny był rządca diecezji i pomagający mu w realizacji władzy konsystorz stanowiący jego aparat pomocniczy. Przy tym w chrześcijaństwie pokuta kanoniczna nakładana przez władze diecezjalną mogła wynikać z kościelnej władzy sądowniczej lub być nakładana w trybie administracyjnym przez konsystorz danego wyznania. Organizacja konsystorza była bowiem inna w Kościele katolickim, Kościele prawosławnym i Kościele protestanckim.

Przykładowo w Kościele katolickim na czele konsystorza generalnego stał oficjał będący zarazem wikariuszem generalnym. Mogli być w nim zatrudnieni ponadto sędzia surogat, obrońca węzła małżeńskiego, notariusz, bądź pisarz lub sekretarz, niekiedy też protokolista. Gdy w diecezji został utworzony konsystorz okręgowy jego skład personalny był podobny. W konsystorzu pracowali przede wszystkim księża. Urząd wikariusza generalnego i oficjała piastował zazwyczaj biskup pomocniczy lub kanonik kapituły katedralnej. Uprawnienia, jakie posiadał oficjał były mu przekazywane w piśmie nominacyjnym. Dotyczyły sądownictwa kościelnego i administracji z wyjątkiem spraw, które biskup zastrzegł sobie lub innym. Władza oficjała generalnego była zwyżajną. Nie można było od jego wyroków odwołać się do biskupa, lecz do sądu metro-

⁵ Por. W. Służałek, *Nauka cerkwi rosyjskiej o sakramencie pokuty*, Warszawa-Kraków 1912, s. 45.

⁶ J. Dicker, *Pokuta kościelna w prawie wiejskim polskiem, od XVI do XVIII wieku*, Lwów 1925, s. 15-18; M. Mikołajczyk, *Przestępstwo i kara w prawie miast Polski południowej XVI-XVIII wieku*, Katowice 1998, s. 226-227; tenże, *Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI - XVIII wieku*, Katowice 2013, s. 5; B. Ulanowski, *O pokucie publicznej w Polsce*, Kraków 1888, s. 4.

⁷ Por. Prawo Kodeksu Karzącego dla Królestwa Polskiego, *Dziennik Praw Królestwa Polskiego* (dalej: DPKP) 1818, t. V, s. 3-232.

⁸ Por. X. W. P., *Pokuta kościelna z wyroku*, w: *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, opr. S. Gall i inni, Warszawa 1913, t. XXXI-XXXII, s. 181.

politalnego⁹. Z kolei oficjał okręgowy był obdarzany częściej władzę delegowaną, choć zdarzały się od tego odstępstwa¹⁰.

W okresie Królestwa Polskiego kompetencje konsystorza były ograniczane nie tylko zarządzeniami rządcy diecezji, ale także przepisami władz cywilnych, m.in. postanowieniem cara Aleksandra I z 6/18 marca 1817 r. dotyczącym stopnia dozoru i opieki rządu nad duchowieństwem rzymsko-katolickim¹¹. Przepisy dotyczące praw i obowiązków konsystorza opierały się na przepisach konkordatu z 22 lipca/3 sierpnia 1847 r. zawartego między Stolicą Apostolską a Rosją¹², a także na Rozporządzeniu dla konsystorza z dnia 23 grudnia 1842 r.¹³ Największy jednak wpływ na pracę konsystorza każdego wyznania miała w praktyce komisja rządowa właściwa w sprawach wyznaniowych. Duchowieństwo było więc traktowane, jak urzędnicy publiczni państwa wykonujący zleczone im zadania¹⁴. Biskupi i ich konsystorze obarczono odąd sprawami nie związanymi z pełnieniem funkcji kapłańskich i działalnością religijną. W zakresie nakładania pokuty kościelnej niezależność konsystorzy poszczególnych wyznań trwała zaledwie dekadę. Od 1858 r. obowiązywały bowiem na obszarze Królestwa Polskiego przepisy Instrukcji Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych¹⁵.

3. Dokumentowanie pokuty kościelnej z wyroku sądów cywilnych

Dokumentacja konsystorza odnosząca się do spraw przewidzianych prawem kanonicznym dotyczyła przede wszystkim kościołów parafialnych, filialnych, prebend, szkół i szpitali, kapituł oraz znajdujących się na terenie oficjalu klasztorów i innych instytucji. Gromadzono też dokumentację osobową duchowieństwa oraz związane z jego działalnością akta kongregacji i rekolekcji. Ponadto ważną grupę stanowiły listy pasterskie i akta rozporządzeń rządcy diecezji oraz rozporządzenia konsystorza, a także rozporządzenia wysyłane do dziekana. Ponadto gromadzono akta odnoszące się do obowiązków duchowieństwa: akta kongregacji dekanalnych, akta aprobat kościelnych, akta konkursów na beneficja, akta dotyczące małżeństw, akta dotyczące dyspens akta związane z procesem sądowym, sprawozdania wysyłane do władzy diecezjalnej i inną korespondencję. W związku jednak z faktem włączenia Kościoła w system administracji państwowej osobny rodzaj spraw stanowiły rozporządzenia władz cywilnych, korespondencja z nią i przekazywana jej sprawozdawczość oraz tworzona w związku z tym dokumentacja do podległych władzy diecezjalnej struktur. Podstawową pomocą kancelaryjną był dziennik podawczy oraz rejestry.

⁹ Z. Badowski, *Konsystorz generalny archidiecezji warszawskiej w latach 1818-1863*, „Prawo Kanoniczne” 1993, nr 1-2, s. 171.

¹⁰ A. Vetulani, *Prawne stanowisko oficjalu biskupich w Polsce w XV stuleciu*. Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby, Kraków 1938, t. 1, s. 481; A. Trepka, *Organizacja i działalność konsystorza foralnego w Radomsku w XVIII wieku*, „Częstochowskie Wiadomości Diecezjalne” 1964, nr 6 s. 143-144.

¹¹ P. Wolnicki, *Postanowieniem cara Aleksandra I z 6/18 marca 1817 r. dotyczącym stopnia dozoru i opieki rządu nad duchowieństwem rzymsko-katolickim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2022, nr 1, s.

¹² DPKP 1857, t. 50, s. 99-127.

¹³ W. Wlazlak, *Organizacja i działalność konsystorza foralnego piotrkowskiego w latach 1819-1918*, Częstochowa 2004, s. 172.

¹⁴ E. Jabłońska-Deptuła, *Przystosowanie i opór*, s. 19; J. Kukulski, *Państwo-Chłopi-Kościół*, Piotrków Trybunalski 2007, s. 223.

¹⁵ Archiwum Diecezjalne w Łomży, (dalej: ArŁm), II, sygn. 261, Instrukcja Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych z dnia 24 listopada 1858 r., nr 37950, p. br.

Przed 1847 r. w konsystorzu nie prowadzono akt sprawy dotyczących pokuty kościelnej, mimo że była ona nakładana na podstawie prawa kanonicznego wyrokiem sądu kościelnego lub w trybie administracyjnym. W dokumentacji pozostawała jedynie informacja dotycząca rodzaju tej instytucji. Dokumentacja związana z pokutą kościelną była częścią innych akt, np. tych dotyczących parafii gdy pokuta była nakładana w ramach władzy administracyjnej biskupa i jego konsystorza, a w przypadku procesu sądowego w aktach oficjalatu dotyczących konkretnego postępowania kanonicznego.

Odkąd jednak w porządku prawnym Królestwa Polskiego ustawodawca wprowadził Kodeks Kar Głównych i Poprawczych¹⁶, a wraz z nim przepisy o pokucie kościelnej za określone przestępstwa na rządce diecezji i jego konsystorz nałożono obowiązek nakładania pokuty kościelnej na podstawie wyroku sądów powszechnych. Prawodawca Królestwa Polskiego przewidywał ją dla wyznawców religii chrześcijańskich obok lub zamiast kar świeckiego systemu sądownictwa nie tylko za przestępstwa *stricto religijne*¹⁷. Podlegały jej osoby wyznania chrześcijańskiego zakłócający nabożeństwa; obrażający uczucia religijne, bezczeszcący wizerunki świętych osób oraz przedmiotów związanych z kultem, a także próbujący zmienić wyznanie z prawosławia na inne. Za czyny kazirodcze, bigamię, cudzołóstwo, uczynki homoseksualne, zoofilię, przemoc fizyczną wobec współmałżonka lub rodziców, nieumyślne spowodowania śmierci, pobicie ze skutkiem śmiertelnym, zaniedbanie w wyrobie produktów spożywczych, sprzedaż bez pozwolenia substancji trujących i zagrażających życiu, błędy w sztuce lekarskiej i aptekarskiej Kodeks Kar Głównych i Poprawczych przewidywał pokutę kościelną.

Przepisy Kodeksu Kar Głównych i Poprawczych wymusiły zatem na władzy diecezjalnej dokumentowanie pokuty kościelnej nakładanej na podstawie wyroku sądów cywilnych w inny sposób. Miały one stanowić oddzielne akta spraw. Składały się na nie akty normatywne, w tym przede wszystkim wspomniana już Instrukcja komisji rządowej właściwej w sprawach wyznaniowych wydana w 1858 r. Podstawą założenia akt spraw dotyczących pokuty kościelnej w konsystorzu było pierwsze pismo wszczynające sprawę. W tym konkretnym przypadku było to pismo przewodnie do rządcy diecezji pochodzące od świeckiej władzy sądowniczej. Sąd cywilny zwracał się w nim z poleceniem nałożenia pokuty kościelnej dla skazanego podsądnego oraz zobowiązywał do przesłania sprawozdania o jej wykonaniu. Do tego pisma dołączano wyrok sądowy. Dzięki temu konsystorz znajdował informację o rodzaju przestępstwa popełnionego przez wyznawcę danej religii chrześcijańskiej. W wyroku sądowym był też przytoczony przepis z Kodeksu Kar Głównych i Poprawczych, który zobowiązywał władze danego wyznania do nałożenia pokuty kościelnej. Na tej podstawie więc konsystorz formułował pismo do proboszcza, który był właściwy dla miejsca zamieszkania podsądnego. Na piśmie przewodnim z sądu oficjal tworzył odręcznie koncept określający rodzaj nałożonej pokuty kościelnej i czas jej odbywania. Następnie formułował czystopis, który adresował do proboszcza parafii, na terenie której zamieszkiwał podsądny. Nakazywał w nim proboszczowi wezwać podsądnego do kancelarii parafialnej i pouczyć o naruszeniu norm religijnych na skutek popełnionego przestępstwa. Następnie na podstawie pisemnego polecenia wydanego w konsystorzu proboszcz miał skaza-

¹⁶ Kodeks Kar Głównych i Poprawczych, Warszawa 1847, ss. 476.

¹⁷ P. Ludwiczak, *Pravo karne Królestwa Polskiego w latach 1815–1905 a sprawowanie kultu religijnego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2018, t. 70, z. 1, s. 229.

nemu odczytać decyzję władzy diecezjalnej co do wymiaru pokuty kościelnej i zapytać czy nałożoną pokutę podsądny przyjmuje. Gdy ten wyraził gotowość odbycia nałożonej mu pokuty kościelnej proboszcz powinien był monitorować jej przebieg, aż do czasu jej wykonania. Po tym czasie miał przesłać do konsystorza pisemny raport dotyczący wykonania nałożonej przez władze diecezjalną pokuty. Gdy konsystorz otrzymał ów raport informował o tym w specjalnym piśmie właściwy sąd dołączając do akt sprawy przechowywanych w kancelarii konsystorskiej jedynie koncept. Obok tych pism, w aktach sprawy można odnaleźć także inną korespondencję konsystorza danego wyznania z sądem cywilnym, bądź proboszczem. Nieliczna też będzie korespondencja konsystorza z komisją rządową właściwą w sprawach wyznaniowych.

Całość akt sprawy odgrywała też ważną rolę w życiu podmiotów uczestniczących w tych czynnościach. Władzom państwowym dawała możliwość nadzorowania nakładanych na Kościół obowiązków potwierdzających wykonywanie przepisów prawa karnego odnośnie pokuty kościelnej. Dla Kościoła akta sprawy spełniały rolę legitymacyjną. Od 1847 r. to karne ustawodawstwo świeckie, a nie tylko prawo kanoniczne wiązały rządzącego diecezji w przedmiocie nakładania pokuty kościelnej. Poza tym akta sprawy dotyczące pokuty kościelnej pełniły funkcję dowodową, gdyż potwierdzały wykonanie przepisów prawa cywilnego przez zwierzchności Kościoła. Zarówno dla władz cywilnych, jak też kościelnych te akta sprawy pełniły rolę - informacyjną - obrazującą sposób wykonania pokuty kościelnej przez jednostkę. Wreszcie dla samego podsądnego stanowiły gwarancję wykonania wyroków władzy kościelnej i sądów cywilnych.

Zakończenie

W systemie powiązania Państwa i Kościoła w okresie Królestwa Polskiego można dostrzec wyraźne elementy jurysdykcjonalizmu. Przejawiał się on w stosowaniu przez władze cywilne prawa dotyczącego nakładania pokuty kościelnej będącej typową instytucją religijną. Kościół pełnił więc w Królestwie Polskim funkcję publiczną wymierzając karę pokuty kościelnej dla wiernych swojego wyznania za przestępstwa przewidziane nie tylko przez prawo kanoniczne, ale państwowy kodeks karny.

Takie usytuowanie Kościoła wymogło na władzy religijnej tworzenie akt sprawy dotyczących pokuty kościelnej. W kancelarii konsystorskiej prowadzone więc były akta sprawy jak w systemie kancelarii polskiej. Akta sprawy tworzone były na skutek zapoczątkowania sprawy pismem przewodnim władz świeckich do konsystorza wraz z dołączonym wyrokiem sądu cywilnego. Dołączano do niego inne pisma powstające w trakcie procedury nakładania pokuty kościelnej.

Dokumentacja dotycząca pokuty kościelnej nakładanej na podstawie wyroku sądów świeckich pełniła w kancelarii konsystorza nie tylko rolę kommemoratywną, ale też legitymacyjną, dowodową, informacyjną i gwarancyjną.

REFERENCES

Archival sources:

Archiwum Diecezjalne w Łomży, zespół II, sygn. 261, Instrukcja Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych z dnia 24 listopada 1858 r., nr 37950, p. br.

Printed sources:

Prawo Kodeksu Karzącego dla Królestwa Polskiego, Dziennik Praw Królestwa Polskiego

1818, t. V.

Postanowieniem cara Aleksandra I z 6/18 marca 1817 r. dotyczącym stopnia dozoru i opieki rządu nad duchowieństwem rzymsko-katolickim, *Dziennik Praw Królestwa Polskiego* 1857, t. 50.

Kodeks Kar Głównych i Poprawczych, Warszawa 1847.

Studies:

Badowski Z., *Konsystorz generalny archidiecezji warszawskiej w latach 1818-1863*, „Prawo Kanoniczne” 1993, nr 1-2.

Bakalarz J., *Posoborowa reforma kościelnej dyscypliny pokutnej*, „Kościół i Prawo” 1981, t. 1.

Cieply F., *Chrześcijańska koncepcja kary kryminalnej a współczesne poglądy na karę*, Lublin 2010.

Dicker J., *Pokuta kościelna w prawie wiejskim polskim, od XVI do XVIII wieku*, Lwów 1925.

Jabłońska-Deptuła E., *Przystosowanie i opór. Zakony męskie w Królestwie Kongresowym*, Warszawa 1983

Jankowski S., *Pokuta w Biblii*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. E. Gigilewicz, Lublin 2011, t.15.

Kasjanik E., *Pokuta*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. E. Gigilewicz, Lublin 2011, t.15.

Kukulski J., *Państwo-Chłopi-Kościół*, Piotrków Trybunalski 2007.

Ludwiczak P., *Prawo karne Królestwa Polskiego w latach 1815–1905 a sprawowanie kultu religijnego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2018, t. 70, z. 1.

Mikołaj z Błonia. *De Sacramento poenitentiae. O sakramencie pokuty*, opr. K. Aleksandrowicz, brak miejsca wydania, 2002.

Mikołajczyk M., *Przestępstwo i kara w prawie miast Polski południowej XVI–XVIII wieku*, Katowice 1998.

Mikołajczyk M., *Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI – XVIII wieku*, Katowice 2013.

Misiurek J., *Pokuta w katolicyzmie w: Encyklopedia Kościelna*, red. E. Gigilewicz, Lublin 2011, t.15.

Misztal H., *Stosunki wyznaniowe w I Rzeczypospolitej*, w: H. Misztal (red.), *Prawo wyznaniowe*, Lublin 2000.

Reroń T., *Sakrament pokuty w dobie Soboru Trydenckiego. Studium historyczno-moralne*, Wrocław 2002.

Służalek W., *Nauka cerkwi rosyjskiej o sakramencie pokuty*, Warszawa-Kraków 1912.

Trepka A., *Organizacja i działalność konsystorza foralnego w Radomsku w XVIII wieku*, „Częstochowskie Wiadomości Diecezjalne” 1964, nr 6.

Tunia A., *Recepcja prawa wewnętrznego związków wyznaniowych w prawie polskim*, Lublin 2015.

Ulanowski B., *O pokucie publicznej w Polsce*, Kraków 1888.

Vetulani A., *Prawne stanowisko oficjłów biskupich w Polsce w XV stuleciu. Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, Kraków 1938, t. 1.

Wlazlak W., *Organizacja i działalność konsystorza foralnego piotrkowskiego w latach 1819-1918*, Częstochowa 2004.

Wolnicki P., *Postanowieniem cara Aleksandra I z 6/18 marca 1817 r. dotyczącym stopnia dozoru i opieki rządu nad duchowieństwem rzymsko-katolickim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2022, nr 1.

X. W. P., *Pokuta kościelna w wyroku*, *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, opr. S. Gall i inni, Warszawa 1913, t. XXXI-XXXII.

